

CONTRIBUCIÓN Á CARACTERIZACIÓN SOCIOLINGÜÍSTICA DA SEGUNDA METADE DO SÉCULO XIX

CARME HERMIDA

Instituto da Lingua Galega

A lingua galega pasou ó longo da súa historia por momentos de esplendor e decadencia que foron divididos en catro etapas principais: a) a medieval, dende a formación do idioma ata o século XV; b) os Séculos Escuros, do séc. XV ata a primeira metade do XIX; c) o Rexurdimento, da segunda metade do XIX ata 1936, e d) dende 1936 á actualidade.

Esta división baséase fundamentalmente no emprego do galego como lingua escrita¹, coincidindo a etapa medieval coa existencia da lírica galego-portuguesa, coa prosa historiográfica e co emprego do galego nos documentos públicos; os Séculos Escuros corresponden coa desaparición do galego como lingua escrita; e o Rexurdimento coincide coa súa volta á literatura, tomando a data de 1863, ano da aparición de *Cantares Gallegos* de Rosalía de Castro, como a da súa iniciación.

A recuperación polo noso idioma do ámbito da escrita para defini-lo Rexurdimento non é máis ca unha simplificación do movemento reivindicativo e normalizador do galego como idioma nacional de Galicia, iniciado hai 130 anos e que aínda continúa na actualidade. A ausencia de logros espectaculares, fóra do eido literario, propiciou o esquecemento de figuras e feitos de extraordinario valor na época na que nos situamos. Por outra banda, o estudio do rexurdir da literatura en galego independentemente do contexto sociolingüístico no que acontece, dá lugar a unha visión parcial do proceso que obvia o esforzo que os homes e mulleres da época tiveron que realizar para converteren unha lingua de labregos, desprezada pola clase social e culturalmente elevada -na que eles mesmos estaban situados-, nun vehículo de expresión literaria. Só coñecendo a realidade sociolingüística da época poderemos valorar na súa xusta medida o movemento de reivindicación cultural e literaria do noso idioma.

Neste sentido, o traballo que presentamos ten como obxectivo inmediato a caracterización sociolingüística da sociedade galega da segunda

¹ Algúns autores como Chacón (1978: 363), Álvarez/ Fernández/ Xove (1980: 243) e Rodríguez (1984²: 223-231) introducen outros aspectos sociolingüísticos para caracterizá-las, pero coinciden practicamente coa periodización presentada.

metade do século XIX e principios do XX, reducida, por motivos de espacio, ó estudio do marco social que tiña asignado cada idioma dos falados en Galicia e á catalogación da convivencia idiomática. O segundo obxectivo, moito máis xeral, é pór de relevo algún dos atrancos -entre os que a situación social do galego tiña un lugar sobranceiro- que os actores da nosa renacencia tiveron que superar para enfrontaren con éxito a súa tarefa. Se esta pequena contribución serve para mellor comprender a nosa historia, e tamén o noso presente, o esforzo de arqueoloxía sociolingüística que realizamos estará recompensado dabondo.

Agora ben, a caracterización da situación social do idioma tropeza de primeiras con dúas dificultades -a carencia de traballos contemporáneos específicos e a escaseza de estudos actuais sobre a materia- que condicionan necesariamente os resultados finais. A obrigatoriedade de traballar con textos non científicos, que precisan dunha interpretación individual, unicamente nos permitirá establecer hipóteses ou camiños a seguir en futuras investigacións, pero nunca conclusións definitivas.

1. Número de falantes

A única cifra exacta que se coñece sobre o número de falantes durante a época estudada é do ano 1901. Salvador Golpe, xurisconsulto coruñés, afirma no discurso pronunciado nos Xogos Florais celebrados en Betanzos ese ano que "de los dos millones y medio de habitantes que pueblan el territorio de Galicia, solo medio millón habla constantemente en castellano"², sendo os dous millóns restantes galego falantes. Quere isto dicir que a comezos do século XX o 80% dos galegos se expresaban na lingua propia do país, fronte a un 20% que empregaba o castelán. Aínda que as porcentaxes non infunden sospeitas, as cifras nas que se basean non concordan coa realidade mostrada polos censos de poboación. López Taboada (1979: 16) e Barreiro Fernández (1981: 15) indican que a poboación galega no ano 1900 era de 1.980.515 habitantes; dez anos despois, no 1910, chegaría ata os 2.063.589 e só acadaría os dous millóns e medio entre o 1940 e o 1950. Segundo isto a afirmación feita por Golpe perdería fiabilidade e só podería ser considerada como un indicio de que o galego era a lingua maioritariamente falada en Galicia durante a segunda metade do século XIX e principios do XX, o que outros autores confirman, aínda que sen indicaren cifras:

² Golpe, S., "Discurso", 2-3. Aínda que tódalas afirmacións que aquí se fan está contrastadas por máis de 70 textos, por razóns de espacio só citarémos os exemplos máis significativos e tamén menos coñecidos. Debemos tamén anotar que en moitos textos existen datos sobre o uso da lingua que, aínda dende a perspectiva actual, non son certos, pero iso non invalida a información, que debe ser tomada sempre como un indicio.

"o noso idioma, o noso propio, o que falou, fala e falará sempre a cuase totalidade dos gallegos..."³

Manuel Murguía, anos antes, en 1864, coincide cos autores citados en suliña-la preeminencia numérica dos galego falantes ó afirmar que "el dialecto gallego es usado por casi todos, pues nuestro pueblo está formado por dos terceras partes de campesinos y artesanos que usan con preferencia, por ser la suya, el habla gallega"⁴. A porcentaxe de galego falantes estaría agora no 66,6%, fronte ó 33,3% de falantes de castelán, o que en comparación cos datos proporcionados por S. Golpe suporía un aumento, en 36 anos, do número de usuarios do galego. Esta recuperación de falantes, incomprensible dende a perspectiva actual, pódese pór en dúbida se comparámo-los datos que Murguía presenta cos índices de ruralidade da época. Se, como propón Barreiro Fernández (1981:17), este é do 90% da poboación, e o galego é a lingua dos labregos e artesáns, é lóxico supor que a porcentaxe de galego falantes non sexa inferior a ese 90%.

Este uso maioritario do galego é confirmado tamén por aqueles textos que asignan este idioma a un colectivo, denominado *público* ou *pueblo*, que parece comprende-la totalidade da sociedade galega:

"«somos débiles ¿verdad?
Cuando el público se entere
de este caso, exclamará:
"«¡Gracias a Dios que, un mosquito,
ha pillado hoxe o meu can!»".⁵

"«Mientras el pueblo espantado
de un ultraje tan sangriento,
exclama para sus urnas:
"«¡ E bon Xoaquín! ¡Dout'a ó demo!»".⁶

2. Diferenciación no uso dos distintos idiomas

Para chegar a establece-las claves da situación sociolingüística do país cómpre, despois de analizadas as porcentaxes de falantes de cada unha das linguas, determina-los ámbitos sociais, culturais e xeográficos que ocupaba cada unha delas.

As tres fontes básicas das que nos valeremos, ante a xa mentada ausencia de traballos contemporáneos que traten esta problemática, son:
a) artigos e obras literarias bilingües que presentan uns personaxes fa-

³ M.B.F., "¿Antipatriotas?", en *RG*, 116 (23-V-1897), 1.

⁴ M. Murguía, "Galería de Gallegos Ilustres. Don Nicomedes Pastordíaz", en *Almanaque 1865*, 47.

⁵ *Danzante*, 148 (4-III-1883), 3.

⁶ *Danzante*, 138 (24-XII-1882), 2.

lando galego e outros español e onde esta diferenciación idiomática serve para caracteriza-los falantes social, cultural e economicamente; b) artigos xornalísticos que empregan o galego cando lles ceden a voz a determinados individuos; e c) todos aqueles treitos de traballos históricos, políticos, de crítica, etc., que reflexionan ou simplemente proporcionan datos sobre o uso do galego. Todo este material ten que ser tomado con precaución, especialmente os textos literarios, pola moi previsible deformación artística á que foi sometida a realidade presentada neles. A estas fontes témoslles que engadi-los escritos en lingua galega⁷ que, por concesión ó realismo, presentan algún dos seus personaxes falando en castelán e que son necesarios para mellor precisa-la asignación deste idioma.

Os principais criterios que se empregan nos textos usados podémolos resumir, evitando de principio os posibles cruces que se poden dar entre eles, en 5: xeográficos, culturais, de hábitat, de estatus social e de profesión.

a) *Criterios xeográficos*. As diferencias xeográficas tal e como as consideramos aquí fan referencia á oposición entre a Galicia do interior e a Galicia da costa, que se establece en termos lingüísticos polo emprego do galego no interior e do castelán na costa:

"... que en el foro el letrado que defiende, el fiscal que acuse y el juez que sentencie, en gallego se expresen en aquellos casos en que las partes interesadas del pleito, de la causa ó del juicio, por pertenecer á nuestras poblaciones del interior, están poco familiarizadas con el castellano"⁸.

"Los dialectos quedaron, pues, relegados á lo más interno; á las comarcas que carecen de trato de gentes, á la alta montaña donde se le encuentra en toda pureza. Al paso que se va bajando hacia las costas se le va oyendo más bastardeado, menos montaraz, más adulterado con palabras castellanas, y en los puertos se le ve ya muerto del todo. Aquí desde el bracero que gana un mísero jornal, hasta el pequeño que pide limosna, miserable y andrajoso, todos hablan en castellano sino culto y gramatical, castellano por lo menos"

b) *Criterios culturais*. A posesión da cultura, manifestada polos adxectivos *culto* ou *ilustrado* aplicados ás persoas que a detentan, identifícase co emprego do castelán:

"Por otra parte el dialecto es la forma de espresarse corriente y en uso en las comarcas montañosas, es cierto que no está en ejercicio entre la clase culta"¹⁰.

⁷ Consideramos traballos escritos en lingua galega aqueles nos que o narrador se expresa nesta lingua, aínda que haxa personaxes que falen en castelán.

⁸ RG, 98 (17-I-1897), 1.

⁹ J. de Arévalo, "El dialecto", en *Galicia RR*, 7 (xullo 1888), 304.

¹⁰ A. Fernández, "Prólogo", 4. Aínda que este exemplo non se refire ó galego en xeral, senón á súa situación na comarca do Bierzo, coidamos que o dito polo autor se pode aplicar a toda Galicia.

"qu'el non parola en gallego
porque, o qu' é culto (?)... nõ entende!".¹¹

"Y el dialecto, aun en paises como el nuestro, donde las clases ilustradas ni lo hablan ni lo escriben..."¹²

Esta correspondencia entre falar castelán e posuír cultura e instrucción retrátase tamén nalgúnhas producións literarias da época. No conto "Sabela" de Galo Salinas¹³ aparece un mozo que, sendo fillo dun "peón caminero" -e que segundo o criterio cultural e o da xerarquía social, que veremos máis adiante, debería ser falante de galego-, se expresa en castelán, mesmo coa súa moza falante de galego. Esta escolla por parte do noso protagonista, pouco acorde coa súa procedencia social e cultural, só se pode explicar porque fora educado polo crego e estaba a piques de se licenciar en Medicina.

c) *Criterios de estatus social.* No tocante á asignación do castelán ten moita importancia, xunto co grao de cultura, a indicación da clase social dos individuos, sendo identificado fundamentalmente coas clases altas.

Nun dos primeiros textos deste século -é do ano 1810- que trata o tema, asígnaselle o castelán á nobreza dicindo que "la lengua que habla el vulgo es casi la castellana antigüa del tiempo del Rey D. Alonso el Sabio, siguiendo el estilo de las partidas, y simbolizando en mucho con los portugueses sus vecinos: los nobles hablan tan bien como en Castilla"¹⁴, debendo interpretar "hablar tan bien como en Castilla" como falar castelán. Con esta equivalencia de nobreza = castelán coincide tamén Valladares posto que en *Maxina* a aristocracia, tanto a rural, da que se falará máis adiante, coma a urbana, representada pola familia Sancti-Petri, fala en español¹⁵.

A fidalguía rural, pola súa banda, é definida por Barreiro Fernández (1981:85) como "enraigañada á sua terra e ós seus intereses, loitadora e resistente, deica o cabo, contra un mundo novo que lle entraba polas portas e fiestras dos seus pazos". O seu comportamento con respecto á lingua, segundo demostran os non moi abundantes exemplos que existen, non evidencia, sen embargo, esa identificación coa terra. En *Maxina* apa-

¹¹ Francisco M^a d'a Iglesia, "O meu bon amigo e bó patricio gallego, o Excmo. Sr. D. Vicente Calderón, Conde de San Xoán", *Tío Marcos*, 165 (30-I-1887), 6.

¹² E. Pardo, "La poesía regional gallega", en *De mi tierra*, 16.

¹³ Galo Salinas Rodríguez, "Sabela (Boceto gallego)", en *RG*, 386 (10-VIII-1902), 4-5.

¹⁴ J. de Villarroel, *Diccionario nomenclátor*, XVII.

¹⁵ M. Valladares, *Maxina*, 19. Publicada por primeira vez no 1880 na revista *La Ilustración gallega y asturiana*. Un estudio amplo da significación do emprego das dúas linguas nesta obra aparece no traballo de Pilar Vázquez Cuesta citado na bibliografía.

rece un fidalgo rural, Salvio de Rebordán, "dono e poseedor exclusivo da casa e bens do mesmo nome, sita nunha das milliores conchas da Ulla"¹⁶, que se expresa sempre en castelán, mesmo cando se dirixe ós seus compadres, falantes de galego¹⁷.

Ademais da nobreza, outros autores amplian o uso do castelán á clase media:

"El habla gallega se va puliendo y haciendo simpática á la clase media, la cual mostró siempre una repugnancia censurable á entenderse en gallego"¹⁸.

"Es solo de hoy el que, especialmente en la clase media de las ciudades, haya menguado mucho su uso para las necesidades corrientes de la vida"¹⁹.

Outros autores, seguindo no mesmo camiño de identificar estatus social alto con castelán, definen este grupo con termos tan inconcretos como *os que figuran* ou *persoas dalgunha posición*, nos que tamén podemos achar referencias ó estatus económico:

"Unha proba d'o que digo é, qu'a xente que "figura", anque algunha non sexa mais que pol-a roupa, non quer falar gallego, nin que o falen os seus fillos; coma s'as lingoas non fosen todas boas"²⁰.

"Nosoutros, qu'a pouco mais cáusanos tanta estraneza ouvir falal-o gallego entre presoas d'algunha posición..."²¹.

O galego, pola súa banda, queda asignado ás clases máis baixas da sociedade: ós habitantes das cidades que desempeñan os oficios máis humildes, ós compoñentes do mundo mariñeiro²² e ós labregos:

"Acababa de oír la tradicional y significativa frase, cuyo origen se pierde en la noche de los tiempos" *Señorito: ¿quer que llo leve? Ben lle sei a casa*. Este es el grito de guerra de las incansables ciudadanas que se dedican á transportar equipajes desde el muelle [de Ferrol] á los domicilios de los viajeros"²³.

"¡Cuántas veces sus compañeras (...) la dijeron con esa franqueza ruda, insultante y grosera de la gente de playa lo siguiente:

Cale, cale, bruxa, meiga de señora Rosa, millor era que fose coidar do fillo que votou á ó Hespicio.

¹⁶ *Ibidem*, 51.

¹⁷ *Ibidem*, 55 e ss. Carre Aldao, pola contra, afirma que a nobreza se mantén aínda fiel ó idioma galego, en L. Carré, *Literatura*, 21.

¹⁸ L. Barreiro, *Esbozos*, 23.

¹⁹ L. Carré, *Literatura*, 21.

²⁰ Morana, "Pregoeiro", en *RG*, (24-XII-1899).

²¹ M. Pardo Becerra, "Da fala" (II), en *Monteira*, 4 (26-X-1889), 29.

²² Do mundo mariñeiro e do mundo urbano son moi escasos os exemplos en comparación coa abundancia dos referidos ó mundo rural debido, se cadra, a que literariamente estes grupos humanos non resultaban tan atractivos coma os labregos ós ollos dos escritores de costumes do século pasado.

²³ J. Novo, *Por Galicia*, 26-27.

Entónces la sangre de la *señora Rosa*, afluía á sus mejillas, y (...) contestaba con desaforadas voces.

Millor, millor. é si tiven un fillo ó tiven con moita honra, pois non foi feitaura de crego nin de ningun home casado ¿Entendichedes larpeiras?"²⁴.

"Esquencida por moitos anos, sirvindo soilo pra satisfauceón d'as poucas necesidás d'os nosos probes labregos"²⁵.

Ás clases baixas tamén parece que se refiren os autores que asignan o galego a un conxunto indefinido calificado como *masa*, *vulgo*, *público*, *pueblo*, etc.:

"El dialecto no tiene condiciones de vida (...). Entregado en manos del vulgo, único que le conserva y le habla"²⁶.

"Concluyo repitiendo, que, si bien el dialecto berciano es de uso comun solamente entre las masas, no por eso es desconocido ni desdeñado por las personas que forman la clase distinguida de la sociedad del Bierzo, por mas que en sus relaciones y trato entre sí se sirvan esclusivamente del idioma castellano".²⁷

d) *Criterios de profesión*. Os profesionais liberais, fundamentalmente médicos, avogados e xuíces, empregados e familia, son presentados falando en castelán:

"Xunto a un curial [do xulgado] de rostro lagarteiro
catay que un día chega,
ponlle n'a man primeiro
un pouquiño de unto,
e logo dille: ¿cómo vai o asunto?..
- *En feliz hora llega,*
mi estimado don Juan- él lle responde;-
aquí está el auto, donde
el señor juez se expide
de modo favorable y muy caba!"²⁸.

"Doña Petra d'os Croques,
Muller de D. Basilio,
Siñora principal
Ou de moitos prencipios,
Qu'está, fai algús anos
En Lugo, pois distinto
Non sei en qu'oficina
Ten hoxe o seu marido,
Dicíam'unha tarde
Falando d'esto mesmo
"Aquí, Sr. D. Piepe
Ya fai anos que vivo,
Pro non puedo afacerme

²⁴ J. Neira Cancela, "La señora Rosa la pescadera. Tipos de las playas de Galicia", *Aurora*, 59.

²⁵ Un semibárbaro, "i.....!", en *Monteira*, 35 (31-V-1890), 276.

²⁶ J. de Arévalo, *Op. cit.*, 304.

²⁷ J. Fernández, "Prólogo", 3 e 11. Véxase nota 9.

²⁸ Ricardo Conde Salgado, "Ó pé d'a letra", en *Almanaque 1905*, 119.

A tanto revoltixo.
En outras pobrações
Qu'eu tengo ya corrido,²⁹
S'alcuentra todo xunto..."

Do comportamento lingüístico dos mestres, que non sobre a institución ou sobre a política educativa³⁰, poucos son os datos que se poden proporcionar. Coñecemos unicamente unha poesía do ano 1894 onde parece que o autor, galego falante, fai referencia á presenza dun mestre ("moita estrución dan") castelán falante formando parte da paisaxe rural³¹:

Meus amigos, meigas fora,
que tamén eu acó chego;
nunca escribín en gallego
é vóume á estrenar agora.
Si o falo ben non o sei,
mais desde que vos nacín
ó gallego eu aprendín,
é desde neno o falei.
Miña nai á o pe do lar,
estando fervendo o pote,
enseñábame de cote
o bon gallego á falar.
N'a casa do meu abó
outra lingua non falaron:
aqueles tempos pasaron.
¡Canto cambiou desde aló!
Viñeron á as nosas ciras
de fora gentes á eito:
á mín non me fan bon peito
esas gentes forasteiras.
Diz que teñen gran sabencia
é que moita estrución dan:
ben o vexo; o qu'éles fan,³²
e acabarnos co a pacencia."

Con respecto ó médico temos tamén un único exemplo incluído nun cadro rural onde os distintos personaxes empregan o galego, non sendo el:

²⁹ *Monteira*, 4 (26-X-1889), 30. Debe notarse que aqueles autores que teñen como lingua literaria o galego e que están comprometidos co Rexurdimento desfigurán conscientemente o castelán falado polas persoas que abandonaron o galego. Esta actuación debe entenderse como unha reacción contraria ó abandono e un intento de evita-la deserción a través do ridículo.

³⁰ Para un coñecemento da ideoloxía desgaleguizadora do sistema educativo do século pasado pode consultarse Barreiro Fernández (1981: 200-206).

³¹ O feito de que esta documentación sexa tan serodia explícase porque nas zonas rurais, segundo afirma Barreiro Fernández (1981: 200-206) "soio había escolas incompletas e en moitos casos escolas temporais", polo que o mestre debía ser daquela un personaxe pouco menos que exótico neste hábitat.

³² Emilio Fernández Deus, "A os regionalistas novos de Galicia", en *Diario de Galicia*, 1084 (6-XII-1894), 3.

"En la aldea no se habla de otra cosa.

Las comadres y los ancianos (...) esclaman:

-*Logo vai vir a probiña de Maruxa dormir o sono pesado n-esas molladas covas: iquen o dixera*". (...)

Las viejas (...) decían con cierto temor: *A probe d'a Maruxiña embruxá-ronna n-a vila*.

Los mozos (...) murmuraban: "*mala herba pisache n-o camiño, Maruxa*".

El cirujano refunfuñaba para su gabán: si no creyeran interesada mi visita, yo reconocería á esa rapaza que acaso haya llevado algún golpe al saltar cualquiera cerca, y ahora no quiere decir nada, porque como las mujeres son tan reservadas... ¡para ciertas cosas, y en ciertos casos!..."³³.

Unha figura que podemos considerar como profesional, aínda que propiamente non o fose, é a do crego que tamén aparece sistemáticamente falando en castelán³⁴:

- *¿Azòte? ¿Os de Madrí? Ay lògo terá vosté razón! O nõso cura cando cae unha nube de pedraço que bota á perder o froito, di no ofertorio da misa: "eso es un azote que la Providencia nos manda en castigo de nuestras culpas y pecados": de mòdo que, según vosté dixo, os que nos ven de Madrí son un azòte que nos manda o goberno*"³⁵.

"Deulle a mai corenta bicos
e corenta mil apertas:
a nena un escapulario
bordado por ela mesa;
o pai sacóu unhos cartos
gardáos no pé d'unha media,
e apertándolla con forza,
púxollos 'n a mau direita.
O creguíño irguéu os brazos
pro-enriba d'a sua testa,
e dixo, casque chorando:
*que la Virguen te protega
y nunca te desampare,
y de su mano te tenja*"³⁶.

Este comportamento lingüístico do clero resulta incomprensible se se ten en conta que "o 80-90% dos seminaristas entre 1829 e 1868 proceden das parroquias rurais" (Barreiro Fernández 1981:118) e, polo mesmo, tiñan como lingua materna o galego. O cambio de código só é posible entendelo, segundo o mesmo autor (*Ibidem*, 121), como "resultado da escolma e da formación" dada ó futuro crego, que perseguía o seu desclasamento. Este comezaba "cortándolle as raiceiras que o unían a todo aquilo que, até o momento, constituira a sua vida e o seu entorno. Ó seminarista proibíasele falar galego que era a lingua na que sempre falara". E o resultado desa prohibición foi o abandono da súa lingua materna en beneficio da castelá, deformada con moitos galeguismos.

³³ J. Neira Cancela, "Á que vota as cartas", en *Caldo*, 39-58, especialmente.

³⁴ De la Riega, *Río Léziz*, 153-154 mostra, contrariamente a outros autores, un crego dando un sermón en galego.

³⁵ Bernardo Rodríguez, "Tormenta en coche", en *Almanaque 1900*, 15.

³⁶ A. J. Pereira, "O Quinto", en *Cousas d'a aldea*, [Falta a páxina].

e) *Criterios de hábitat*. Son os únicos, xunto cos de profesión e cultura, que coinciden cos empregados pola sociolingüística actual para estudar as variables lingüísticas. Con este criterio faise referencia ó agrupamento dos individuos nas zonas rurais ou nas urbanas.

Os textos que se inclinan por empregar este criterio, máis do 50%, para definiren os falantes dos dous idiomas coinciden en presentalo castelán como a lingua propia do medio urbano, quedando o galego asignado ó mundo rural:

*isa lingua, digna de reis, que nas nosas cidades vaise esquecendo por mor do demo da ñoranza.*³⁷

[A lingua galega] vencida por el predominio que alcanzaron otros romances peninsulares y hasta imposibilitada de ser, como antes, la lengua en que los documentos públicos se otorgaban, vino a confundirse entre las costumbres populares de Galicia con el rústico dialecto de sus clases campesinas, quedando al empleo hecho por estas únicamente relegado"³⁸.

A equiparación galego-aldea maniféstase tamén na caracterización das personaxes de obras escritas en castelán que inclúen algunha falando en galego. Unhas veces son presentadas directamente como labregos:

"«Hace tales aspavientos,
que al verlo, dicen que exclaman
mis paisanos los labriegos:
"«C'ando ti precuras tanto,³⁹
debes ser bon trifulqueiro»"

"Jamás olvidaré cierto diálogo entablado con la mayor sencillez y buena fé por dos campesinos viejos, en la calle de *Villa vieja*.

- *¿Qué tén, tío Xan, que tan amurriñado s'alcontra?*

Y el preguntado, lanzando un suspiro descomunal contestó:

- *Non estou contento, señor Pedro, pois ha de saber, que por mor d'a santa Coca, perdín ó rayo d'a misa!*⁴⁰

Outras veces, cando non levan a especificación de campesiños ou non lles cadra por estaren situados fóra do seu medio, son calificados como *paisanos* ou *aldeáns*, palabras que remiten necesariamente a unha orixe rural:

"Lo que dijo una aldeana en el *paraíso* [dun teatro da Coruña] de... cinco reales:

- *Casi canta tan ben como nos!*⁴¹

³⁷ Manuel Castro López, "Día Feliz", en *Almanaque 1900*, 69.

³⁸ Luís Rodríguez Seoane *et alii*, "Comunicación presentada á la Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago" [con motivo do nomeamento de Pondal como socio de mérito], en *RG*, 270 (13-V-1900), 2.

³⁹ *Danzante*, 146 (18-II-83), 3.

⁴⁰ J. Neira Cancela, "La Coca. Costumbres gallegas", en *Caldo*, 163-164.

⁴¹ "De Charla", *Duende*, 273 (11-I-1891), 2.

"Diálogo entre dos paisanos:

- ¿Tí sabes o que é a pulfítica?

- ¡Ay, home; a pulfítica eche saber ben ler, escribir e contar!"⁴²

Sobre a importancia da cidade do XIX como foco castellanizador e sobre as causas que provocaron o abandono do idioma neste medio cómpre lembrar aquí a opinión de F. Rodríguez (1976 b:227) ó respecto: "las ciudades plenamente bilingües, en la mayoría de su población, se convierten en un poderoso foco de castellanización. El peso del castellano en los sectores de la burguesía mercantil -alguna parte de ella maragata-, en la escasísima industria -gran parte catalana- es evidente, así como su penetración en todos los sectores de la pequeña burguesía intelectual y administrativa".

3. O galego como marca de clase

3.1. *Simplificación dos criterios de asignación do idioma*

Os cinco criterios anteriormente expostos poden quedar reducidos a dous: a) o que se basea no hábitat para establece-las distincións idiomáticas e b) o que emparella o uso da lingua co estatus socioeconómico dos falantes.

Barreiro Fernández (1981: 17) afirma que durante o século o índice de ruralidade das provincias do interior -Lugo e Ourense- é superior ó 95%. Tendo presente que a media de Galicia está no 90%, a porcentaxe de persoas que vivirían no rural nas provincias costeiras da Coruña e Pontevedra andaría próxima ó 85%. Isto é: o interior, considerado coma o conxunto das provincias de Lugo e Ourense, era, como na actualidade, máis rural cá costa, lugar preferido para o asentamento das industrias. Por outra banda, as principais cidades do século pasado están situadas nas provincias costeiras: das cinco con máis pulo poboacional sinaladas por Barreiro Fernández (1986: 280) tres son costeiras (A Coruña, Ferrol e Vigo) e só unha é claramente asignable á Galicia interior (Lugo); a que falta (Santiago), podémola considerar de transición entre a costa e o interior. Dos datos anteriores dedúcese que o criterio xeográfico e o criterio de hábitat non son máis ca nomes distintos para designar unha mesma realidade sociolingüística: o idioma galego pertencía ó medio rural (interior do país), mentres o castelán estaba circunscrito ó medio urbano (zona costeira).

Os tres criterios restantes son tamén susceptibles de agrupárense nun só. A posesión de cultura, entendida como a posibilidade de acceder ó ensino medio e universitario, só estaba ó alcance da burguesía e da fi-

⁴² *Petardo*, 3 (10-V-1892), 3.

dalguía, posto que este era privado -estaba en mans dos relixiosos-, custoso e fora espallado para "percurar no posibel unha formación (...) ós fillos das clases máis acomodadas"⁴³. Se o ensino medio e superior só é accesible á fidalguía e á burguesía, as profesións liberais, na medida en que esixen uns determinados coñecementos académicos, só poden ser desempeñadas por estes. Se as clases baixas teñen abertas as portas a algunhas delas, por exemplo á de crego que se estudiou máis arriba, a formación que recibirán estará encamiñada ó desclasamento social e, xa que logo, lingüístico. En definitiva, a posesión de cultura, a profesión desempeñada e a clase social constitúen unha mesma maneira de agrupalos individuos con grande importancia á hora da asignación do idioma: a que se basea no seu estatus socioeconómico. Os labregos e o proletariado urbano, sen cultura, teñen un estatus baixo e exprésanse en galego; os burgueses e fidalgos conforman o estatus socioeconómico medio-alto, desempeñan as profesións liberais, posúen cultura e, xa que logo, exprésanse en castelán.

3.2. *O galego idioma da clase baixa*

O emprego por separado dos criterios de hábitat e de estatus socioeconómico, aparentemente difíciles de reducir a unha unicidade, suporía, segundo algúns autores unha distorsión da realidade lingüística. Os traballos de J-L. Calvet (1974: 72-79) e F. Rodríguez (1976 a: 22-26) revelan que a adscrición dunha lingua ó medio urbano e doutra ó medio rural non é máis ca un segundo estadio do proceso de colonización lingüística. Segundo os autores citados, a colonización segue dúas direccións fundamentais, correspondentes a dous momentos distintos: unha primeira vertical -que afecta ás clases sociais, fundamentalmente a aquelas que están en contacto co invasor- e unha segunda na que se conxuga a verticalidade coa horizontalidade. Neste avance a diferenza idiomática vai adquirir caracteres xeográficos ó opo-la lingua falada nas cidades e polas clases dominantes coa lingua falada no campo polas clases dominadas. Nesta caracterización do conflito lingüístico subxace a opinión de que a diferenza social e/ou xeográfica no emprego das distintas linguas non é máis ca o emprego de dúas caras dunha mesma oposición, a que contrapón as clases socioeconómicas poderosas coas oprimidas. E así o confirmou o profesor Vilas Nogueira (1975) ó demostrar que a contraposición mundo urbano/mundo rural (vila/aldea na súa terminoloxía) agacha en realidade un conflito de clases que enfronta a clase productora e explotada, con estatus socioeconómico baixo (aldea ou mundo rural) coa clase non productora e explotadora, con estatus socioeconómico medio-alto (vila ou mundo urbano).

⁴³ Barreiro Fernández (1981: 210).

A constatación de que as diferencias lingüísticas en Galicia remiten en realidade a unha diferenza de estatus ou clase, correspondéndolle ó galego o papel de asoballado, non resulta unicamente dunha análise dos feitos dende a actualidade, senón que hai un texto da época que a confirma na súa totalidade; texto que, por outra banda, tamén confirma que a diferenza de hábitat supón, de feito, unha diferenciación social:

"Temos todos a estreita obriga de conservalo e perfeitalo [o idioma galego], como cantas boas tradicións nos veñen dos maores non só porque está n'eles latente o esprito da patria, senon tamén, e isto é ja por comenencia do momento e mais aínda por caridade, porque é a maneira de ir pouco á pouco tirando do medio as barreiras que separan á clas que pode, de esa gran masa ingente de hirmás nosos que traballa os campos, que sofre e emigra, e que pol-o idioma, síntese hoxe entre certos gallegos das vilas moito máis alléa que no Portugal ou no Brasil(...)"⁴⁴.

Outro exemplo que paga a pena salientar por insólito é o anuncio publicitario das máquinas de coser **Singer**, que emprega o castelán na descrición técnica, pero cando se trata de atrae-los posibles compradores da clase máis baixa emprega o galego como signo inequívoco do público ó que vai dirixido:

Maruxiña do Penedo
á mais churrusqeira moza
que devull'o grau n-a eira
e n-os turreiros retoza;
a d'os ollos como estrelas,
a d'as meixelas de rosa,
eiche mercar unha mánica
de **Singer** que son as boas,
con dibuxos d'ouro e prata
e sua mesa de cayoba,
e dimpois ei d'insinarte
a enfiar y á dal'a roda.
E cando vexas que a agulla
rube e baixa como tola
fancendo a puntada limpa
e miudiña e xeitosa,
as te de gabar, rapaza,
de ter n-a casa unha xoya.
¿Ti feiteiceira e con mánica?
¡Xa non hay can que chá roa!⁴⁵.

4. Os cambios de código

Aínda que os textos manexados mostran unha tallante separación con base socioeconómica entre as dúas linguas faladas en Galicia, esta non é tan rixida que impida a un individuo do estatus alto empregar-lo idioma propio do estatus baixo e viceversa.

⁴⁴ M.B.F., "¿Antipatriotas?", en *RG*, 116 (23-V-1897), 1.

⁴⁵ *Galicia Moderna*, 17 (1-I-1898), 30.

O cambio de código, entendido como a utilización que un mesmo falante fai das distintas linguas⁴⁶ faladas na súa comunidade en momentos diferentes, pode ser de dous tipos: permanente ou circunstancial. O cambio de código permanente, que será estudado polo miúdo nun apartado específico, dáse cando se produce un abandono ou substitución da lingua propia do falante por outra imposta dende o poder. O circunstancial, pola súa banda, implica o uso da lingua allea nuns contextos determinados pero, fronte ó permanente, mantendo o emprego da propia fóra deses momentos. Estes cambios, como de seguido demostraremos, afectan na época estudada tanto ós castelán falantes coma ós galego falantes, aínda que as circunstancias nas que se producen son completamente diferentes, se non opostas, en cada un dos casos.

4.1. O cambio de código dos castelán falantes

Este cambio, que é o menos documentado, acontece no momento de establecerse a comunicación entre individuos pertencentes a distintos estatus⁴⁷ e, por suposto, a distintos hábitats⁴⁸. Ten á peculiaridade de que só se produce se o individuo do estatus baixo non abandona o seu idioma, é dicir, está inducido pola fidelidade dos galego falantes á súa lingua. Esquemáticamente, a situación que se observa é a seguinte: nun primeiro momento o interlocutor da clase alta diríxese en castelán ó individuo da clase baixa; se este acepta o código dominante a comunicación continuará en castelán; se, pola contra, se mantén fiel ó idioma do seu estatus -galego- o interlocutor primeiro pode optar por manterse tamén na súa lingua ou por pasar a empregar a lingua dominada. Este último, que é o agora interesa, está exemplificado no seguinte texto⁴⁹:

"Cuando Paco [secretario] hubo escrito, dirigió á los aldeanos la mirada, preguntándoles amablemente:

- ¿Quiéren ustedes dispensarme el favor de decir quién es el que ha contado el cuento?

- *Sonlle eu, señor; e teño fachenda en que vosté lle dea creto.*

⁴⁶ Hudson 1981:66. Este autor emprega a palabra *variedad*, en lugar de lingua, para referirse á lingua, ó dialecto e ó rexistro.

⁴⁷ Un exemplo podémolo admirar no retrato e gabanza do político Montero Ríos, falante de castelán, pero que non dubidaba en empregar-lo galego cando se tiña que dirixir á xente da clase baixa: "Su modestia no es estudiada; goza hablando largo y tendido con nuestros paisanos, en un gallego más correcto del que generalmente usamos". "Galicia en Madrid. D. Eugenio Montero Ríos", *Galicia Moderna*, 9 (1-IX-97).

⁴⁸ "...el politicastro y el asqueroso tipo andrógono que habla castellano en la ciudad y gallego con *geadas* en la aldea". Manuel Curros Enríquez, "Una carta", en *RG*, 440 (23-VIII-1903), 2.

⁴⁹ Os exemplos máis numerosos son aqueles nos que cada un dos falantes se mantén fiel á lingua do seu grupo.

- Ben fai en falar isa lingua, dina de reis, que nas nosas cidades vaise esquecendo por mor do demo da ñoranza. Agora, meu nõvo amigo, ó que eu desexo é ter coñecemento do orixe do conto.

- Elle unha creñza moi vella do meu pobo.

- ¿E vosté de onde é?

- D'acaron de Oza.

- Moitas grazias.⁵⁰

- Vosté dispoña.⁵⁰

Do anterior despréndense dúas conclusións que, aínda que deberán ser matizadas con outros datos, cómpre ir tendo en conta. En primeiro lugar, o emprego instrumental que os castelán falantes fan do galego demostra que este era un medio para comunicarse co grupo que o tiña como lingua habitual⁵¹. A segunda dedución fai referencia á total competencia dos castelán falantes para expresárense en galego, independentemente da súa actitude e dispoñibilidade para empregalo.⁵²

4.2. O cambio de código dos galego falantes

O emprego do castelán por parte dos galego falantes prodúcese nunhas situacións máis variadas có cambio inverso, aínda que os distintos contextos nos que se produce deben ser reducidos a un básico: as ocasións solemnes, entendéndoas como aquelas actuacións excepcionais que quedan fóra da normalidade cotiá. Así ocorre coas "Señoritas de Carnero" que o empregan nas súas visitas de sociedade:

"En el uso doméstico emplean el gallego, lo mismo que las zapatillas deslomadas y el mandil de la cocina; cosas de casa. Mas para las cosas solemnes tienen el castellano híbrido con tonos políglotas á la mano, así como en el primer estante del armario"⁵³.

O mesmo se pode dicir do caso deste labrego que intenta comunicarlles ós veciños á saída da misa unha nova de certa transcendencia e intenta facelo en castelán, aínda que momentos antes, falando coa súa muller do mesmo tema, se expresara continuamente en galego:

"-Sepan todol-os viciños de Vilar en como me marchó a terra de Castilla, pra non fozar mais en la tierra nin vivir n-este pais de miserea. En Madrid ten mi hijo Bertolo ya dez casas e s'alguno coida que lo dicho es caroca que lea e rabé"⁵⁴.

⁵⁰ Manuel Castro López, "Día Feliz", en *Almanaque 1900*, 69.

⁵¹ Así se debe entende-la seguinte afirmación de J. de Arévalo (*op. cit.*, 304): "entre las clases ilustradas, el gallego no es mas que un signo para entenderse con el vulgo".

⁵² Que non debía ser moita segundo comenta Pardo Becerra: "n-a nosa terra, òs que saben falal o castelao non hay quen lles poida ouvir unha palabra en gallego", en *Op. cit.*, 28.

⁵³ José Ojea, "Las niñas de Carnero", *Galicia Humorística*, 1 (15-01-1888), I, 8.

⁵⁴ Amador Montenegro Saavedra, "Terra n-a Habana" en *Galicia Moderna*, 20 (15-II-1898), 6-7.

Outro exemplo interesante a este respecto é o caso dunha meiga da aldea - polo hábitat debería expresarse en galego-, que cando lle le o futuro a unha veciña emprega o castelán:

María con sus hermosos ojos clavados en las cartas, de pie al lado "d'a meiga", escucha sin entender una palabra la siguiente declaración que aquélla le hace, como resultado de lo que revelan los gloriosos naipes.

-Mira Maruxa, ese caballo significa que un hombre con cuerpo y pensamiento, por caminos cortos, en un pronto, piensa con amor: la sota de oros á su lado, que indica mujer joven evidencia que tu eres la preferida..."⁵⁵.

A diferenza queda ben patente entre os dous casos. Mentres que o uso que fan os castelán falantes do galego está inducido unicamente pola presenza no acto comunicativo dun individuo que é falante doutra lingua, para os galego falantes o uso do castelán non está condicionado polos participantes na comunicación -nos exemplos presentados, quitando o caso das "Señoritas de Carnero" onde previsiblemente se empregase o castelán, os receptores tiñan a mesma lingua có emisor- senón polo tipo de acto comunicativo que se realiza: o idioma por excelencia dos actos solemnes era o castelán. Empregar neste contexto o galego suporía unha devalorización evidente do acto ou noticia.

4.3. Interpretación dos cambios de código

Cómpre, antes de realiza-la análise indicada neste apartado, estudia-lo nivel de intercomprensión entre os usuarios das dúas linguas faladas no momento por se, dalgún xeito, puidese incidir ou condicionar estas actuacións. Como xa se indicou máis arriba, os textos demostran que os castelán falantes, independentemente do uso que fixeran del, comprendían e coñecían o idioma galego⁵⁶. Para os galego falantes, pola súa banda, a situación debía ser ben diferente. Son varios os exemplos que falan do descoñecemento que este grupo tiña da lingua oficial, o que é confirmado, dalgún xeito, pola fidelidade que demostran ó seu idioma cando son preguntados en castelán⁵⁷:

⁵⁵ Juan Neira Cancela, "Á que vota as cartas", en *Caldo Gallego*, Andrés Martínez, ed., Biblioteca Gallega, A Coruña, 1889, 39-58, especialmente.

⁵⁶ E así o manifesta tamén A. Fernández, *Op. cit.*, 11: "Si bien el dialecto berciano es de uso comun entre las masas, no por eso es desconocido ni desdeñado por las personas que forman la clase distinguida".

⁵⁷ Aínda que a intercomprensión parece estar asegurada polo coñecemento do galego por parte dos castelán falantes, non se poden obvia-las dificultades que poderían xurdir na comunicación se os falantes de castelán ignoran o galego como o demostra o texto seguinte: "Buena prueba de ello es el que los habitantes del campo de cada una de aquellas regiones, si incomprensibles para los que no conocen más que el castellano, éste lo es tambien para ellos, siendo cosa corriente que, no obstante su empeño, no lleguen á comprenderse los unos á los otros." "Las lenguas regionales", en *RG*, 290 (7-X-1900), 1.

llano"⁵⁸. "Nuestras poblaciones del interior, están poco familiarizadas con el caste-

"Y-os que este falan [o galego] son obrigados pol-a necesidá, a maor parte d'as veces, por iñorar espicarse n-o idioma oficial d'a Nación"⁵⁹.

Tendo en conta o descoñecemento do castelán por parte dos galego falantes, o cambio de código realizado polos usuarios daquel só pode ser entendido como unha consecuencia da necesidade de entrar en relación coas persoas de nivel inferior. Para os galego falantes, pola contra, usa-lo castelán non deriva dunha necesidade comunicativa, senón que era un intento de establecer barreiras cos seus iguais, nuns casos, ou de derribalas, noutros. A busca da diferenza cos iguais obsérvase nos casos citados do labrego e da meiga e deriva da capacidade que teñen as linguas de evocaren unha clase social, un medio cultural, económico, etc.⁶⁰

Nos exemplos comentados o emprego do castelán marca as diferenzas porque os que o usan buscan que os seus iguais os identifiquen co outro grupo. A meiga, porque posúe o *poder* de ve-lo futuro da persoa que a consulta e que nese momento está nunha situación de inferioridade, e o labrego, porque cambiou o seu estatus económico (o seu fillo ten dez casas en Madrid), abandonan o galego porque consideran que o seu grupo xa non é o que se expresa nesta lingua, senón o que está nun estatus superior e fala castelán. Hudson (1981: 209) expresouno así: "la gente utiliza su habla con el fin de identificar el grupo social particular al que pertenecen (o querrían que se pensara que pertenecen), de modo que sean valorados por los demás de acuerdo con el modo en que estos últimos evalúan los grupos en cuestión". As "Señoritas de Carnero" co uso do castelán non pretenden, no seu caso, afastarse dun grupo social, senón de achegarse a el. Aínda que non se nos di expresamente, as relacións sociais só debían existir con esta consideración entre a burguesía urbana, maioritaria, se non totalmente, castelán falante; por iso o único medio de ser aceptado no grupo que as mantiña pasaba polo emprego do seu idioma. O contrario sería "cosa de morirse de un síncope"⁶¹.

Introducindo neste contexto as dúas motivacións identificadas por Ninyoles (1980: 141-142) para a aprendizaxe dunha segunda lingua, e considerando que esas motivacións tamén afectan ó seu uso, pódese afirmar que o emprego do galego polo estatus socioeconómico elevado ten unha motivación instrumental na medida en que permite establecer comunica-

⁵⁸ RG, 98 (17-1-1897), 1.

⁵⁹ M. Pardo, *Op. cit.*, 28.

⁶⁰ Véxase Alonso Montero (1973: 31).

⁶¹ J. Ojea, *Op. cit.*, 8.

ción con outro grupo lingüístico⁶², pero non implica o abandono da identidade co grupo socioeconómico e lingüístico ó que se pertence. Para os galegos, pola contra, a aprendizaxe e uso da segunda lingua ten unha motivación integradora; é dicir, o emprego do segundo idioma busca a incorporación ó grupo social e lingüístico considerado superior, aínda que só sexa circunstancialmente.

5. A diglosia no XIX

A diglosia é un concepto clásico dentro da sociolingüística, que foi introducido por Ferguson no ano 1959 para defini-las sociedades nas que existen dúas variedades dunha mesma lingua: a alta que é empregada en acontecementos públicos e formais, mentres que a variedade baixa é usada por tódolos membros da sociedades nas circunstancias diarias e normais. Esta definición primeira foi modificada posteriormente por distintos autores para adaptárena a outras circunstancias nas que tamén se producía unha coexistencia de variedades. O cambio máis importante, e polémico, foi o introducido por Fishman (1971: 74) que estendeu o concepto ás sociedades nas que coexisten non dúas variedades dunha mesma lingua, senón dúas linguas que son empregadas en circunstancias diversas, non importando as que sexan.

Na Galicia do século pasado coexisten dúas linguas distintas, o galego e o castelán, empregadas en circunstancias tamén diferentes. O castelán, na medida en que é o idioma do estatus socioeconómico elevado e este é o que detenta o poder económico, político e cultural, é o código elixido para realiza-las funcións relacionadas con eles; ó galego, ó non teren os seus usuarios parcelas de poder, correspóndelle o ámbito da coloquialidade e da oralidade. Moi significativo a este respecto é o texto que incluímos de seguido e que nomea os distintos campos onde está presente o idioma historicamente imposto e, por dedución, dos que estará ausente o galego:

Cinco centurias van pasadas desde que los Reyes Católicos mandaron que en todos los actos y documentos públicos se emplease la lengua castellana con exclusión de ninguna otra; y desde entonces, y con especialidad en el pasado siglo en el que nuestros gobiernos adaptaron el uniformismo revolucionario de Francia, se crearon multitud de escuelas en las que solo se enseñaba en castellano; y en castellano predicaron los sacerdotes en el templo, y en esa misma lengua se escribieron las leyes y los periódicos oficiales, y se redactaron los documentos que garantizaban la propiedad y los contratos, y se dictaron los pregones, bandos y reglamentos de

⁶² Ninyoles (1980: 142) só distingue dúas razóns do uso instrumental: a necesidade dunha lingua de comunicación máis ampla e o feito de que ese segundo idioma funcione noutras comunidades como lingua A. Pola nosa banda cremos que a esas dúas hai que lle engadir unha terceira que sería a necesidade de comunicarse con individuos da clase inferior que aínda non acadaron o grao de bilingüismo.

policía y se extendieron las actas de los Ayuntamientos, y se enseñó á hablar en los cuarteles á los jóvenes que cumplían el deber de servir á la Patria con las armas!."63

Ante esta situación poderíase pensar en adoptar la definición de diglosia dada por Ferguson, co único cambio de variedades por linguas, tal e como fixo tamén Fishman. Con todo, hai unha parte da definición deste sociolingüista que non poderá ser utilizada para caracterizar na súa totalidade á sociedade galega; é a que indica que a diferenza de uso ten que afectar a tódolos membros da comunidade, é dicir, que o galego se fale sempre na casa e o castelán sempre sexa o idioma formal. Os textos do XIX demostran que hai un grupo, os castelán falantes, que non só empregan o seu idioma para a comunicación formal, senón tamén para a coloquial. Unicamente empregan o galego cando se trata de establecer unha comunicación intergrupala, e aínda así, só cando constatan que os seus interlocutores non se saben expresar en castelán. Este colectivo non poderá, xa que logo, ser definido como diglósico, de non ser que non se teñan en conta para nada as circunstancias en que cada lingua sexa empregada.

O grupo dos galego falantes, pola súa banda, si pode ser considerado diglósico na medida en que en situacións formais emprega unha lingua distinta da habitual64. Os exemplos presentados para analizar os cambios de código son unha boa mostra do exposto, ós que se lle pode engadir estoutro tamén abondo significativo:

Pasemos á las villas y aldeas de Galicia y oigamos lo que hablan sus habitantes aún aquellos que gozan de posición más acomodada y se distinguen por su ilustración y cultura; ¿que lengua les oiremos emplear?... La gallega y solamente la gallega; la suya, la que aprendieron á hablar en el regazo de sus madres, la que está impregnada de la infinita dulzura de los maternos arrullos; con la particularidad de que muchos que, por razón de los cargos que ejercen, se ven forzados á hablar y escribir en lengua castellana, lo hacen corrompiéndola, y acomodándola á la sintaxis y prosodia de la lengua que les es particular"65.

Por outra banda, e mesmo no grupo dos galego falantes, o emprego das dúas linguas non está rexido, dende o noso punto de vista, pola función que se está a desempeñar, senón que remite fundamentalmente a unha diferenciación socioeconómica dos falantes; é dicir, non é o nivel formal ou coloquial o que condiciona o uso dunha ou doutra lingua, senón a xerarquía social na que se encadren (ou na que se queren encadrar) os

63 S. Golpe, "Discurso", 2-3.

64 Desta mesma opinión son Álvarez/Fernández/Xove (1980: 223) que, definindo a situación do galego actual, afirman que o concepto de diglosia, entendido como o uso das dúas linguas como marcador da función que se está a realizar "solo puede aplicarse correctamente a este grupo [ó dos galego falantes] y nunca al castellano, invalidando, por tanto, el uso del término para caracterizar la situación lingüística global".

65 S. Golpe, "Discurso", 2-3.

individuos que a usan⁶⁶. En definitiva, só incluíndo na definición da diglosia a diferenciación de estatus, e subordinando a el a diferenza formal, se pode afirmar que a sociedade galega do XIX era diglósica na súa totalidade⁶⁷.

Pola nosa banda, preferimos evitar este termo tan controvertido para adoptar un dos cinco puntos establecidos por Calvet (1988: 52 e ss.) para sistematiza-las situacións de convivencia de varias linguas nunha comunidade. Estaríamos diante dun plurilingüismo, neste caso bilingüismo no sentido de que son dúas as linguas faladas na comunidade, de lingua dominante minoritaria. O castelán, estatisticamente minoritario, é a lingua dominante porque é o idioma do estatus que detenta o poder; o galego, aínda que maioritario, é a lingua dominada por non ter representación nas estruturas do poder. O emprego da relación de dominación para defini-la conciencia lingüística galega presenta a vantaxe de evocar directamente a causa que motivou a coexistencia das dúas linguas, a colonización cultural e económica do noso país por parte dunha Castela domeadora de vontades.

6. Abreviaturas do material do XIX e primeiros do XX citado no texto

- Almanaque 1865.* = *Almanaque de la juventud elegante y de buen tono para 1865.* Ano II, Soto Freire, ed., Lugo, 1864
- Almanaque 1898* = Manuel Castro López, *Almaque gallego para 1898*, Buenos Aires, Imprenta de El Correo Español, 1898.
- Almanaque 1899* = Manuel Castro López, *Almaque gallego para 1899*, Buenos Aires, Imprenta de El Correo Español, 1899.
- Almanaque 1900* = Manuel Castro López, *Almanaque gallego para 1900*, Buenos Aires, Imprenta de El Correo Español, 1900.
- Almanaque 1905* = Manuel Castro López, *Almanaque gallego para 1905*, Buenos Aires, Imprenta de El Correo Español, 1905.
- Aurora* = *La Aurora de Galicia. Almanaque literario para 1879.* Vicente Abad, ed., Coruña, 1878.
- Barreiro, L., *Esbozos* = Lisardo Barreiro, *Esbozos y siluetas de un viaje por Galicia*, Biblioteca Gallega, Andrés Martínez, ed., A Coruña, 1890.

⁶⁶ Cómpre, así e todo, non esquecer que o nivel formal (escola, púlpito, comunicación escrita, etc.) está en mans da xerarquía social máis elevada, polo que o idioma empregado corresponderase co desta, é dicir, será o castelán.

⁶⁷ A definición dada por Ninyoles (1980: 57), que a considera como unha "superposición de dos idiomas o variedades lingüísticas -frecuentemente como expresión de una jerarquía entre los grupos- y su vinculación a un *status* cultural", é a que mellor lle cadra á sociedade da época.

- Carré, E., "Literatura" = Eugenio Carré Aldao, *La literatura gallega en el siglo XIX*, Librería Regional de Carré, A Coruña, 1903.
- Danzante = *El Danzante. Periódico político*, A Coruña.
- De la Riega, L., *Río Lérez* = Luís De La Riega, *El río Lérez*, Pontevedra, Tip. de José A. Antúnez, 1892.
- Diario de Galicia* = *El Diario de Galicia*, A Coruña.
- Duende = *El Duende. Semanario satírico. Defensor de las clases productoras. Útil e dulce*, A Coruña.
- Fernández, A., "Prólogo" = Antonio Fernández y Morales, "Prólogo" en *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, Tipografía da Viúda e Hijos de Miñón, León, 1861.
- Galicia Moderna* = *Galicia Moderna*, A Coruña.
- Galicia RR* = *Galicia. Revista Regional*, A Coruña.
- Golpe, S., "Discurso" = Salvador Golpe, "Discurso leído en los juegos florales de Betanzos, el domingo 29 de septiembre de 1901", en *RG*, 344 (20-X-1901), 2-3.
- Monteira = *A Monteira. Somanario de intreres rexionales e literarura*, Lugo.
- Neira Cancela, J., *Caldo* = J. Neira Cancela, *Caldo gallego*, Biblioteca Gallega, Andrés Martínez, ed., A Coruña, 1889.
- Novo, J., *Por Galicia* = José Novo y García, *Por Galicia. Cuartillas y apuntes*, Biblioteca Gallega, Andrés Martínez, ed., A Coruña, 1896
- Pardo, E., *De mi tierra* = Emilia Pardo Bazán, *De mi tierra*, Xerais, Vigo, 1984, 16. Ed. facsímile da de 1888.
- Pereira, A. J., *Cousas d'a aldea* = Aureliano J. Pereira, *Cousas d'a aldea*, Biblioteca Gallega, Andrés Martínez, ed., A Coruña, 1891.
- Petardo* = *El Petardo*, A Coruña.
- RG* = *Revista Gallega. Semanario de literatura e intereses regionales*, A Coruña.
- Tío Marcos* = *O tío Marcos d'a Portela. Parrafeos c'o pobo gallego*. Ourense.
- Valladares, M., *Maxina* = Marcial Valladares, *Maxina ou a filla espúrea*, Galaxia, Vigo, 1970.
- Villarroel, J. de, *Diccionario nomenclátor* = José de Villarroel, *Diccionario nomenclátor de las ciudades, villas, aldeas, caserías, cotos, ventas, castillos y prioratos de todo el reyno de Galicia*, Santiago, 1810.

7. Bibliografía

- Á[lvarez] B[lanco], R./ F[ernández] R[ei], F./ X[ove] F[erreiro], X. (1980), "Galego", en *Gran Enciclopedia Gallega*, T. 14, Silverio Cañada, ed., Xixón, 222-225 e 248-249, especialmente.
- Alonso Montero, X. (1973), *Informe dramático sobre la lengua gallega*, Akal, Madrid.

- Barreiro Fernández, X.R. (1981), *Historia de Galicia*, Galaxia, Vigo.
- Barreiro Fernández, X.R. (1986), *Historia de La Coruña*, Biblioteca Gallega, La Voz de Galicia, A Coruña.
- Bolaño, S. (1982), *Introducción a la teoría e práctica de la sociolingüística*, Trillas, México.
- Calvet, J.-L. (1974), *Linguistique et colonialisme. Petit traité de glottophagie*, Payot, Paris.
- (1987), *La guerre des langues et les politiques linguistiques*, Payot, Paris.
- Colón, G. (1989), *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Ariel, Barcelona.
- Costa, A. (1980), *O ensino en Galicia*, Ed. do Cerne, Santiago.
- Chacón, R. (1978), "A problemática lingüística", en Durán, J.A., Coor., *Galicia. Realidade económica e conflito social*, Banco de Bilbao, Servicio de Estudios, A Coruña, 1978, 359-381.
- Fishman, J. (1971), *Sociolinguistique*, Labor/Nathan, Bruxelles/ París.
- , *Sociología del lenguaje*, Cátedra, Madrid, 1988³.
- Hudson, R. A. (1981), *La sociolingüística*, Anagrama, Barcelona.
- Labov, W. (1983), *Modelos sociolingüísticos*, Cátedra, Madrid.
- Ledo Andión, M. (1982), *Prensa e galeguismo*, Eds. do Castro, Sada-A Coruña.
- López Taboada, X. L. (1979), *Economía e población en Galicia*, ed. do Rueiro, A Coruña.
- Marcellesi, J. B. / Gardin, B. (1979), *Introducción a la sociolingüística. La lingüística social*, Gredos, Madrid.
- Ninyoles, R. Ll. (1978), *Cuatro idiomas para un estado*. Cambio 16, Madrid.
- (1980), *Idioma y poder social*, Tecnos, Madrid.
- Rodríguez, F. (1976 a), *Conflicto lingüístico e ideoloxía en Galicia*, Xistral, Monforte.
- (1976 b), "La lengua", en X. R. Barreiro et alii, *Los gallegos*, Istmo, Madrid, 219-240.
- Rodríguez Seoane, L. (1889), "Prólogo", en Rodríguez Seoane, J., *Artículos y novelas*, Biblioteca Gallega, Andrés Martínez, ed., A Coruña, V-XXVI.
- Rotaetxe Amusatogui, K. (1988), *Sociolingüística*, Síntesis, Madrid.
- Silva-Corvalán, C. (1988), *Sociolingüística. Teoría y análisis*, Alhambra, Madrid.
- Vázquez Cuesta, P. (1971), "Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano", en *Actas du XIIIe Congrès de Linguistique et Philologie Romanes*, Quebec, 443-455.
- Vilas Nogueira, X. R. (1975), "A relación vila-aldea: conflito explícito e implícito", en *A Galicia rural na encrucillada*, Galaxia, Vigo.